

Ипак йўли хитойликларни на факат Даван (Фаргона)га, балки бутун Ўрта Осиёга кизиқишини кучайтирган. Шу боис Хитой императорлари ўз сайёхлари (Сон Юн, Сюан Цзян, Хой Чао кабилар)ни Ўрта Осиёга йўллаб, улар оркали маълумотлар тўплаган.

Хитой - Сугд савдо муносабатлари мил. авв. IV - III асрдан ўрнатилган эди. Айни шу даврдан Шаркий Туркистонда тижоратчи мухожир сугдийларнинг колониялари пайдо бўлди. Бу жараён кейинги асрларда яна тезлашди. 197 йилга оид сугдий мактублар тўплами “Кўхна хатлар”да (2-хат) Хитойнинг Лоян (сугдча s'r - Сараг) ва Чанъан (сугдча 'wmtn - Ахумтан)дан то Цзюцюан (сугдча swc'n - Чучан)гача боғлаган худудда жойлашган сугдийларнинг колониялари хақида маълумотлар учрайди.

Илк ўрта асрлар, 350 йилларгача сугдий савдо манзилгохлари асосан тижорат максадларида барпо этилган бўлса, 350-750 йилларда бу манзилгохлар ахамияти сиёсий, иктисодий ва маданий даражага кўтарилди. Э.Г. Пулейблэнк: “Улар (сугдийлар) нафакат мохир савдогар, балки мусаввир, хунарманд ва янги дин тарғиботчиси эди. Сугдийлар Марказий Осиёга таркалиб, Ипак йўли бўйлаб жойлашиб, Хитойнинг ички вилоятлари ҳамда кўчманчилари орасига кириб бордилар. Шулардан бири сугдийларнинг туркийларга цивилизациян таъсири эди” деб, таърифлайди.

V аср 20-50 йилларида Шимолий Вэй (386-550) сулоласи хукмдорлари Ўрта Осиёга - Эфталлар хузурига уч бор элчилар юборган. 425 йилдаги миссияга Ван Эншен ва Хэй Ван, 437-438 йилларда Туе Юань ва Шао Мин, 444-453 йилдаги миссияга Чжечжиба бошчилик қилган. Бу элчилар Сугд пойтахти Самарканд ва ихшидлар қароргоҳи Маймурғга ташриф буюришган. Элчиларнинг ҳисобати эса кейинги алоқалар учун муҳим ҳисобланган. Хусусан, сугдийларда тужжорлик маҳорати эрта шаклланиши хақида Хитой императори Ян-ди (605-617)нинг элчиси Вэй Цзе ўз ҳисоботида: Самарканднинг “барча аҳолиси асл савдогар, ўғилларини беш ёшга тўлгандан савдога ўргатадилар. Бола ўқишни бошлагач, уни савдо ишларидан таълим олишга соладилар. Нафъ кўриш аҳолисининг кўпчилиги томонидан қадрланади” деб, ёзган эди. Шу ҳислат сугдийлардан туркийларга ва айникса, уйғурларга ўтди. Бунда асрлар давомида Ўрта Осиё ва Шаркий Туркистон аҳолиси орасидаги ягона этномаданий макон, ўз таъсирини кўрсатган эди.

Турк ҳоконлиги қарор топишига Ганьсудаги сугдий манзилгохларнинг вакиллари астойдил ҳаракат қилганлар. Улар жануб, шарқ ва шимолга йўналган савдони ўз қўлларига олган эдилар. Турк ҳоконлиги Хитойнинг Суй сулоласини мағлуб этиши,

сугдийларнинг Кумул шахри якинидаги Хами вилоятини назоратга олишга ва у ерда хоконлик бошқарувини жорий этишга имкон берган. Самаркандлик Кан Суми Ордосдаги Бэйан округи губернатори- духу-фу лавозимига тайинланган. Бу ҳудудларга Сугддан мухожирларнинг келиши давом этган. 630 йилда “улуг сардор” бухоролик Ан Тухан 5 минг сугдийни шимолий Хитойга олиб келиб жойлаштирди. VII асрнинг 2- ярмида самаркандлик Кан Ян-тян гуруҳи Тарим сойи шарқдаги Лоб Нор кўли атрофидаги ташландик шаҳарга ўрнашиб, бу ерда учта кишлокни бунёд этди. Улардан бири Путаочэн – Узумзор деб аталган. Узум ва май p'u-tao хитой ва япон тилларига сугдий bu-dav (аникроги 不 韋) оркали кириб борди. VII асрдан сўнг сугдийлар нуфусини янада оширди. Дуньхуандан топилган хужжатларда VII -VIII асрларда Лоб Нор кўли жанубида тўртта сугдийлар шахри бўлганлиги айтилади. Сугдийлар карвон йўллари бўйлаб яна ўнлаб шаҳар ва кишлоқларни бунёд этдилар. Асосий манзилгохлари стратегик ахамиятга эга Ордос ва Шанси ўлкалари оралигидаги Лучжоу, Личжоу, Ханчжоу, Сайчжоу ва Ичжоуда жойлашди. Жумладан, Култегин битиктошининг 24 каторида : *sekiz jegirmi jashima alti chub sogdaq... tapa suladim* – “ўн саккизинчи йилда мен олти сугд ўлкасига юрдим”, деб ёзилган. Бу “олти сугдийларга қарашли вилоят”лар гарчи Турк хоконлиги таркибида бўлса ҳам, уларнинг хавфсизлиги мақсадида Турк хоконлари у ерга ўз харбий кучларини юбориб турган. Бу шаҳарлардаги сугдий савдогарлар хитой савдогарлари билан рақобат қилиб, уларнинг савдо ишига ҳам ижобий таъсир этишгн. 603 йилда Турк хоконлиги Шаркий ва Гарбий қисмларга бўлингач ҳам мухожир сугдийлар Шаркий Турк хоконларига хизмат қилди. Жумладан, Ан (бухоролик) Суй-цзе Дулан-хоконнинг сарой маслаҳатчиси бўлган эди. Бу даврда сугдийлар туркийларнинг на факат иттифокчиси, балки таркибий қисмига айланди. 607 йилда Хитой жосуси Ли Пэн ўз саройига жўнатган номасида: “ Турклар соддадил бўлганликлари учун узокни кўролмайдилар ва улар орасига нифок солиш мумкин. Аммо улар ичидаги кўплаб сугдийлар ўта айёр ва мугомбирдирлар. Ўшалар туркларга ўргатиб, йўналтириб туради” деб, ёзган эди. Чунки сугдийлар Турк хоконлигининг мустақил сиёсат юритиши ва минтақада етакчи бўлиб туришидан манфаатдор эди. Сугдийлар учун Хитой билан савдо қилиш осон кечмаган. Хоу Жэн-чжининг ёзишича Хитой маъмурлари тужжорларга нисбатан: “тўлов йўқ, савдо йўқ, тўлов бор-савдо бор” сиёсатини олиб борган. 630 йилда хоконлик таназулга учраб, минглаб сугдий хунараманд, савдогар ва дехконлар хитойликлар томонидан асир олиб кетилган. Жойлардаги сугдийлар эса Хитойга солиқ тўлашга мажбур этилган. 691 йилда Шаркий Турк хокони Капогон (Мочжо) хокон Хитой девори нариги томонидаги сугдийларни қайтариш мақсадида харбий куч ишлатиб, асирларнинг авлодларини олтмиш йиллик (631-691йй.) тутқинликдан сўнг ортга қайтарди. Бу туркий ва сугдий биродарлик намунаси эди. Аммо кейинчалик Тан императори Тай-цзун (Ли Шимин) (726-749) сугдий мухожирлар яшайдиган айрим ҳудудларни яна эгаллади. Сугдийлар эса барча вазиятларнида ўз фаолиятларини давом эттиришга ҳаракат қилаверганлар. Уйгур хоконлиги давридаги акс аксарият пойтахт шаҳарлар Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданияти услубида бунёд этилишида сугдийларнинг катта хизматлари бўлган. Жумладан, пойтахт Ўрдўбалик, Баёнчўр хокон(747-759) Селенга бўйига қурдирган Бойбалик, Бугу хокон (759-779) нинг Урхун дарёси бўйидаги Балик, Уйгурбалик, Қораболгасун шаҳарлар, Хангай қароргоҳи ва Тувадаги шаҳар қалъалари қад ростлади. Хемчик ва Улуг Хем (Енесей) водийларида Элтутмиш Билга хокон буйруғи билан 750-751 йилларда хақаслардан химояланиш мақсадида сугдлик меъморлар ва қурувчилар

томонидан Ўрта Осиё анъанасида мудрофаа девори тикланиб, бу шаҳар Кемижкет деб номланди. Барча шаҳар - кўргонлар кенг мудрофаа деворлари билан ўралиб, кўргонлари ичидаги калъаси учун алоҳида девор тортилган. Шаҳарлар атрофида эса Ўрта Осиё шаҳарсозлик услубига хос боғлар бунёд этилган. Жумладан, Кораболгасун “шаҳар аҳолиси турклар ва оловга топинувчилар (зардуштийлар – А.О.) ҳамда зиндик (монувий)лардан иборат” бўлган. Дунгхуандаги 13 та сугдийлар кишлоғида ҳам оловга сигиниш ибдатхоналари бўлган. X асрда ҳам Турфондаги бешта “бектегин” кишлоғи сугдийларга тегишли бўлиб, аҳолиси христиан, зардуштий ва сабий (моний ёки буддавий) динига эътикод қилган. Бу минтақадаги диний мураса ва бағрикенгликдан далолат берарди.

VI асрда ёзилган “Вэй шу” солномасига кўра, сугдийлар ерли рузие (юэчжи)лар, саклар ва турклар билан этник қариндош бўлиб, уларнинг азалий ватанлари Орол ва Каспийнинг шимолий сохиллари бўлган. Бундай яқинлик турк-сугд симбиози учун муҳим омил ҳисобланган. Хитой императорларининг туркийларни қарам қилишга қаратилган сиёсатини барбод бўлишида ва ҳоконликларининг мустақил сиёсат юритишида сугдий маслаҳатчилар катта ўрин тутган дейиш мумкин.

Хитой ичкарасида муқим қолган сугдийлар Хитой иқтисоди ва маданияти ривожига ҳам таъсир ўтказди. Хитой пойтахти Чанъан (Сиан)га ўтиладиган йўл - Хэси коридори Гансу ўлкасидаги энг қулай жой бўлиб, бу ердаги савдо даромади асосан ҳудуд хавфсизлигига сарфланган. Хэсини Хитой тарихчиси Ли Минвэй: “ўзига хос мустақил ёки ярим мустақил, барқарор ҳудуд” деб, таърифлайди. Бу ердаги Гуочжоу (Анси), Сучжоу (Жючюан), Шачжоу (Дунгхуан), Ганчжоу (Чжангъе), Лянжжоу (Увэй) ва Ланчжоу (Гансунинг маркази) каби туманларда аксарият сугдийлар яшаган. Бу ҳудуд урушлардан ҳоли этилиб, савдо қилишга имконият яратилган. Хитой тарихчилари Ванг Чжэнгъя, Гуан Лянжи, Ли Минвэй, Чэн Айчжу, Жин Юэ кабилар: “Хитой ва Гарб ўртасидаги алоқаларда сак, хун, сугдий, рузеи (юэчжи), турк ва уйғурлар ниятда катта ҳисса қўшганлар. Саклар Евроосиё шимолий савдо йўлини илк бор очган халқ ҳисобланса, сугдийлар мил. авв. V асрдан то мил. X асргача, тахминан 1500 йилда Ипак йўли орқали олиб қилинган алоқаларнинг ривожланишига бекиёс ҳисса қўшганлар” деб, ёзадилар. Сугдийлар ва туркийларнинг Хитой тарихидаги иштироки минтақанинг кейинги тақдирини белгилаган.

Сугдийлар яшаган йирик марказ Дунгхуан - Друан хақида Ли Минвэй “Суйтан сичоу чжилу” асарида : “Дунгхуан вилоятидаги 13 та қишлоқдан бири Сунгхуа деб аталади”. Вэй (220-265) ва Цзин (317-425) сулолалари давридан то 534 йилгача Увэй шаҳрида сугдийлар сони бир неча баробар кўпайишига Вэй сулоласининг уларга яратган имтиёзлари сабаб бўлган. Дунгхуандан Ўрта ер денгизигача урта савдо йўналиш бўлиб, буларнинг шимоли Хамидан, марказий Турфондан ва жанубий Дунгхуандан бошланган. Хитой ҳудудидаги муҳожир сугдийлар савдодан ташқари маъмурий ва ҳарбий соҳаларга ҳам жалб этилган. Хитой императорини хизмат қилган самарқандлик отлик кўшин бошлиғи Фаданинг ўғли Канг Можанинг Лояндаги қабр устидаги ёзувда, у ҳарбий жасорати учун мукофатлангани ёзилган бўлса, “Суйшу” солномасига кўра, бир миллионлик Чанъан аҳолисининг 50 минга яқини муҳожирлар, жумладан, сугдийлар эди. Улар “Чжаоу жю шин ху” – “ тўққиз ўлка хулари” деб номланган. Бу маълумотлар сугдийларнинг нафакат Турк ҳоконлиғи, балки Хитой тарихида ҳам ўринлари бўлганлигини исботлайди.

Тан даври Хитой тарихида асли бухоролик Ан Лушаўахси алоҳида ўрин тутди. Қиданлар

билан курашаётган Ан Лу-шан ва унинг сафдоши Ши Чао-илар 755 йилда императорга карши ўз кўшинини ташлаб, Кайфин, Лоян ва Чанъан шаҳарларини эгаллайди. Император Сичуан “варварларини варварлар кўли билан енгил” усулида бу исённи кўманчилар ва Уйгур хоконлиги ёрдамида 762 йилда бостиришга эришди. Бу хизматлари учун Тан маъмурлари уйгурларга савдо соҳасида имтиёзлар берган. Шу баҳонада сугдийлар ўзларини уйгур деб атаб, бу имтиёзлардан унумли фойдаланишган. Бу эса сугдийларнинг уйгурлашувига ва минтака этномаданиятига ўз таъсирини кўрсатган. Хитой бозорларида туркийларнинг чорва маҳсулотларига, сугдийларнинг отларига, Хўтан яшмасига талаб кучли эди. 607 йилда 3000 (уч минг) отга 13000 (ўн уч минг) ўрам ипак тўланган. 763-779 йилларда уйгурлар Хитойга 100 минг от етказиб, ўрнига 1 млн ўрам ипак олиб, ҳар бир от баҳосини 10 ўрамга баҳолаган. VII аср охири – VIII аср бошларида эса битта отга 50 ўрам ипак мато тўланган. Бир ўрам ипак мато 20 сугдий драхм баҳоланган. Самаркандда эса бир ўрам ипак мато 28 драхмга сотилган. Бу эса Сугднинг ўзида ипак ишлаб чиқаришни кўпайтиришга сабаб бўлган. Сугд ипагини эса асосан кўчмнчи туркийлар харид қилган. Сугд ўзининг чит, жун ва шойидан тикилган кийим-бошларини, чарм ва ёғоч маҳсулотлари, металл ва суякдан ясалган буюмларини ҳам туркийларга арзонга сотган. Хорижга эса кимматбаҳоларга олтин зебу зийнати ва такинчолар, ок марварид, новшодил, гилам ва сўзаналар чиқарилган. Ўзига хос Сугд ипак безаклари Тан сулоласи даврида (618-906) “Ўрта Осиё усулли” хитой матоларида ўз аксини топган. Бу ҳам сугдийларнинг соҳадаги ютуғи эди.

Мухожир сугдийлар Сугддаги кавмдошлари билан алоқада бўлганлиги II-IV асрларга оид “Кўхна хатлар”да ўз аксини топган. Бу мактублар Н. Симс-Вильямс фикрича, 313 (314) йилларда ёзилиб, Самаркандга жўнатилган, аммо манзилга етиб келмаган.

Мактубларнинг 1-сида Минай онаси Чатисга ўз аҳоли ҳақида, 2-си Нанай Канакнинг Варзакка номаси, 3-си Нанайдотга Шайон исмли киздан нома ва 5-си савдогар Аспандотнинг Фрихватавга номаларидир. Бошқа бир 639 йилга оид ҳужжат Турфондаги Чинончканд бозорида самаркандлик савдогар Вахшубирт Тўдак ўғли ва хитойлик роҳиб Йон-Сийон Ута ўғлига Упачах исмли чўрининг сотилишига бағишланган. Мактубда Упачахнинг Туркистондан эканлиги таъкидланган. Туркистон эса Турк хоконлиги тассарруфидаги Ўрта Осиё эди.

VII-VIII асрларда Сугдда Турк хоконлиги даврида ўзлаштирилган Хитой намунасидаги тангалар зарб қилинди. Бу V-VII асрлардаги Ўрта Осиё ҳудудида эфалийларга ҳарбий ўлжа сифатида келтирилган сосоний тангалари ўрнини эгаллай бошлади. VII аср иккинчи ярмидан Сугд ва Чочда танга зарб қилиш марказлари шаклланди. Бу тангалар Тан сулоласи тангалари стандартидаги бронза тангалар бўлиб, минтақада асосий муомала воситасига айланди. Сугдийлар уларни хитойча *fen-piueu* - “фен” - *pn* (y) - “пан(и)” ва туркийлар *pin* - “пунг” деб аташган. Бу пул бирлиги Муг тоғи архивининг Б 27 рақамли ҳужжатида: (1)... *sgty* 20+4+3 *pn* (2)... *|n|w' sg|ty|* 20+20 *pn* *ds' sgt*-... - “(1)... ўтган (ой), 27 пани- (2)... тўққизинчи ўтган (ой), 40 пани – ўнинчи ўтган (ой)” каби жумлаларда учрайди.

VIII аср бошларига оид Муг архивининг В-17 ҳужжати - Панч вилояти ҳокими Деваштичнинг Хохсар ҳокими Афарунга мактубининг 12-13 каторларида: “ (12) *rtcn* *'sky-s'r tym* □-*r*□ *'sp*□ *w*□ *z w*□ *yw* □ *wn* *ZY* (13) *cy-n*...- юкори томондан кўплаб турк (хун) ва хитой (чин) кўшинлари етиб келди” дейилса, В-18 ҳужжатининг 8-11 каторларида: “*t*□ *m* *mrt*s'r *'z-w'rt* (9) *yw'r* *ZY* *MN* *w'nk*w *'s*□ *nt* *L* *kwny*-’ *ZY* *ZKw* *cy-n* *'stk*w *cntn* (10) *kyZY* *w'nk*w *prstyw* *MN* □-*tywy* *pyrnmstr* *'tsw* *'kw* □ □-’*nw* *s'r* *'z*-□ *nt* (11) *w'c* – Ҳеч қандай ўзбошимчалик

килмагин. Ўзим аввал сенга юборган Хитой чопарини хокон олдига элчи килиб юборишни буюрган эдим. Энди юборма” каби Панч вилояти хокими Деваштичнинг Афарунга кўрсатмалари келтирилган. Мактублар Сугдга Хитойнинг амалий ёрдам бўлганга эмас, балки Хитой томонидан хайрихоҳлик мақсадида вакиллар юборилганига ишора қилади. Хитойнинг араб истилоси даврида Ўрта Осиё сиёсатида деярли қузилмайди. Деваштич бу мактубни Гуракнинг укаси Афарунни тинчлантириш учунгина юборган холос. Шу боис йўлланган мактуб мазмунидан яқини хулоса чиқариш мураккаб. Хулоса қилиб айтганда, туркийлар ҳамда сугдийларнинг яқин қўшни Хитой билан алоқалари серқирра бўлиб, ўзига хос иқтисодий ва сиёсий жараёнлар билан кечган. Бу эса Марказий Осиё минтақасининг қўп асрлик тарихий тараққиётида муҳим ўрин тутган. Минтақа халқларининг қўп асрлар тақдирига ўз таъсирини кўрсатган.

катта илмий ходими, фил. ф. н. А. Отахўжаев